

26.12.2023 р. Гр.25. Історія України. Уроки №49-50.

Тема: 1.Бойові дії Червоної армії у 1942-1944 рр. в Україні.

2.Культура в роки війни.

1. Сталінградська битва тривала із 17 липня 1942 р. до 2 лютого 1943 р., закінчилася поразкою Німеччини та її союзників. В оточення потрапила й змушена була капітулювати 330-тисячна армія фельдмаршала Паулюса. Загалом у битві на Волзі ворог утратив 1,5 млн осіб — чверть усіх військ, задіяних на німецько-радянському фронті. Для України завершення Сталінградської битви стало не лише початком корінного перелому в Другій світовій війні, а й початком вигнання нацистів. Унаслідок розпочатого під Сталінградом контрнаступу бійці 1-ї гвардійської армії Південно-Західного фронту 18 грудня 1942 р. зайняли с. Півнівку Міловського району Ворошиловградської (тепер Луганської) області. Опір ворога був зятим, село кілька разів переходило з рук у руки. У боях за село віддали своє життя 1066 бійців. У ході вигнання гітлерівців з усієї області загинуло 120 тис. воїнів. Успішний наступ Червоної армії тривав аж до лютого 1943 р. За цей час було відвойовано значну частину Харківщини та Сумщини. 16 лютого війська оволоділи Харковом і стабілізували фронт на лінії Зміїв-Червоноармійськ (нині Покровськ)-Слов'янськ-Ворошиловград (нині Луганськ). До наступу на початку лютого доєднався Південний фронт, вийшовши 17 лютого на рубіж річки Міус. На початку березня війська Воронезького фронту вийшли на лінію Суми-Охтирка-Опішня. Тривалий наступ виснажив війська, тому сил для продовження наступу не залишилося. Тим часом фельдмаршал Манштайн зосередив на південному заході від Харкова 7 танкових і моторизованих дивізій. 19 лютого він перейшов у контрнаступ, маючи намір розгромити війська Південно-Західного фронту, заволодівши Харковом і Курськом. 16 березня противнику вдалося знову оволодіти Харковом, а через 2 дні — Бєлгородом. Манштайн рвався до Курська, намагаючись оточити там велике угруповання військ Центрального та Воронезького фронтів, узявши реванш за Сталінград. Жорстокі бої

під Белгородом продовжувалися до 23 березня, після чого обидві сторони перейшли до позиційної війни. Незважаючи на контрудар під Харковом, радянські війська утримали за собою чотири п'ятих території Ворошиловградської області, третину Харківської та частину Сумської областей. Бої на Лівобережжі влітку-восени 1943 р. Подальша доля Лівобережжя мала бути вирішена на полях Курської битви. Зупинившись під Белгородом, німецьке командування розпочало підготовку до літнього наступу 1943 р. Його метою був розгром радянських військ, зосереджених на т. зв. Курському виступі (дузі), що утворився між Белгородом та Орлом, а потім продовження наступу на Москву. Це дало б змогу гітлерівському командуванню взяти реванш за Сталінград, перехопити стратегічну ініціативу й повернути хід війни на свою користь. До участі в операції «Цитадель» гітлерівське командування залучило 900 тис. солдатів і офіцерів, 10 тис. гармат і мінометів, майже 2700 танків і штурмових гармат, понад 2 тис. літаків. Задум радянського командування полягав у тому, щоб в оборонних боях на Курському виступі виснажити сили ворога й перейти в контрнаступ. Для цього було створено 8 оборонних смуг і рубежів, що розгорнулися в глибину на 250-300 км. їх обороняло майже 2 млн. бійців, що мали на озброєнні 26,5 тис. гармат і мінометів, 5 тис. танків і САУ, близько 3 тис. літаків. На випадок ворожого прориву за військами Центрального та Воронезького фронтів, що стояли відповідно на північ і на південь від Курська, було розміщено резервний Степовий фронт. У разі переходу противника до оборони завдання Степового фронту полягало в якнайшвидшому переході в контрнаступ. Курська битва тривала з 5 по 17 липня 1943 р. У її рамках 13 липня біля с. Прохорівки (нині Белгородської області, РФ) відбулася грандіозна танкова битва. З обох сторін у ній узяло участь 1200 танків і самохідних артилерійських установок. Незважаючи на надзвичайно жорстокий характер боїв, гітлерівці зуміли вклинитися в оборонні порядки Червоної армії на 10-12, щонайбільше на 35 км. У ході битви вермахт втратив близько 500 тис. солдатів і офіцерів, 1,5 тис. танків. Втрати радянських військ у живій силі були вдвічі, а в танках в 4 рази більшими. Проте в розпорядженні радянського командування залишався свіжий резервний Степовий фронт. Разом із військами

Воронезького фронту він розпочав Харківсько-Белгородську операцію. 23 серпня 1943 р. Харків було здобуто остаточно. Цей день вважається й днем завершення Курської битви. Після взяття Харкова в контрнаступ перейшли одночасно одинадцять фронтів. Забезпечивши собі перевагу в живій силі й техніці, радянське командування організовувало успішні удари то на одному, то на іншому відрізку фронту. Командування вермахту було змушене дробити свої сили, щоб закривати прориви, які виникали в німецькій лінії оборони. Битва за Україну продовжувала залишатися центральною битвою в боротьбі з нацизмом. Після завершення Курської битви на українському відрізку фронту від Орла до Таганрога, який становив лише третину загальної довжини радянсько-німецького фронту, сконцентрувалося майже 50 % особового складу збройних сил обох противників, 40 % артилерії, понад 50 % літаків і близько 70 % танків. Забезпечивши чисельну перевагу в людській силі та техніці, ще до завершення Курської битви, радянське командування розпочало битву за Донбас. 13 серпня 1943 р. війська Південно-Західного фронту форсували р. Сіверський Донець, визволили Зміїв, однак наштовхнулися на потужний опір на південь від Ізюма. Дві спроби прорвати фронт завершилися невдачею. Запеклі бої під Ізюмом скували великі сили гітлерівців. Це дало змогу Південному фронту прорвати сильні оборонні рубежі на р. Міус, узяти Таганрог і розгромити правий фланг донбаського угруповання вермахту. Це звільнило шлях у глиб Донбасу. 7 вересня було звільнено Сталіно (нині Донецьк), а 10 вересня — Маріуполь. Наступ виявився таким стрімким, що гітлерівці не встигли перетворити стратегічний район на суцільну руїну. Його негайно ж стали відбудовувати. Отже, 26 серпня перейшов у наступ Центральний фронт, дислокований на північ від Курська. Його армії форсували Десну, і 60-а армія генерала І. Черняхівського, прорвавши раптовим ударом оборону противника, увійшла в північні райони України. 21 вересня війська фронту зайняли Чернігів і вийшли до Дніпра. Успіх Центрального фронту створив сприятливі умови для швидкого просування Воронезького фронту. 20 вересня 1943 р. було взято Переяслав, і 22 вересня 1-а гвардійська танкова армія генерала П. Рибалка теж вийшла, до Дніпра. Чорносивитники. Проблему поновлення

поріділих частин Червоної армії вирішували силами т. зв. польових військкоматів, що діяли в складі наступаючих частин. Вони розпочали тотальну мобілізацію, забираючи до армії всіх здатних тримати зброю, уключаючи 16-17-річних юнаків. Таких підлітків було набрано майже чверть мільйона. Їх, ненавчених, без амуніції, погано або зовсім не озброєних, навіть без складання присяги, кидали в бій «спокутувати кров'ю перебування в окупації». Юнаків посилали в бій без прикриття з повітря, артилерійського чи мінометного супроводу або танкової підтримки. Як наслідок, майже всі вони загинули в перших атаках. Польові військкомати під час визволення України відмобілізували й 270 тис. колишніх радянських військовополонених українців, які потрапили в полон під Києвом і яких німці звільнили на початковому етапі війни. В основному вони поповнювали штрафні батальйони і з тавром поплічників окупантів гинули в перших боях. Загалом протягом лютого 1943 р. — жовтня 1944 р. з України було відмобілізовано майже 3,7 млн. осіб. Битва за Дніпро. Через місяць після завершення Курської битви Червона армія вийшла до Дніпра на фронті завдовжки 750 км, крайніми точками якого були Лоїв і Запоріжжя. Гітлер свідомо наказав відвести війська за Дніпро, щоб на його правому березі створити нездоланний «Східний вал», однак було побудовано лише окремі укріплені позиції. Радянські війська отримали наказ Сталіна взяти Київ до 7 листопада — символічної для комуністичного режиму дати — дня жовтневого перевороту в Петрограді 1917 р. Битву за Київ радянське командування вирішило розпочати зі створення на правому березі Дніпра, на 80 км південніше від Києва, плацдарму біля с. Великого Букрина силами 1-го Українського фронту під командуванням генерала М. Ватутіна. Надіслана у війська директива ставки вимагала провести швидке й рішуче форсування, не витрачаючи часу на очікування техніки та засобів наведення мостів чи виготовлення понтонів. Радянське командування вимагало форсувати Дніпро за допомогою підручних засобів. У ніч на 22 жовтня 1943 р. на правий берег мусили йти всі, хто вмів чи не вмів плавати. Тому солдати використовували все можливе: приховані в очереті рибальські човни місцевих мешканців, колоди, порожні діжки з-під пального,

які залишили німці при відступі, набиті соломою плащ-намети, двері з будинків придніпровських сіл. Правий берег річки був урвистим і добре укріпленим, тому наступаючі зазнавали величезних втрат.

У звільненні України брали участь до 40 % особового складу радянської армії. Упродовж січня 1943 р. — жовтня 1944 р. загальні втрати Червоної Армії склали 3 млн. 492 тис. бійців і офіцерів. Таким чином у боях за визволення України загинуло майже 1 млн. 400 тис. солдат. На 1943 рік припадає 800 тис. втрат особового складу Червоної армії. Сталін заявив, що з осені 1943 р. до осені 1944 р. до лав Червоної армії було мобілізовано 2,5 млн. жителів України (насправді — понад 4 млн.).

Житомирсько-Бердичівська операція.

Війська 1-го Українського фронту під командуванням генерала М. Ватутіна до середини січня 1944 р. завдали поразки військам групи армій «Південь» і створили передумови для оточення ворожих військ у районі Корсунь-Шевченківського виступу. У ході операції військами фронту були визволені території Житомирської області, значна частина Київської, частина Вінницької та Рівненської областей.

Корсунь-Шевченківська операція.

Корсунь-Шевченківський виступ у планах обох сторін посідав особливе значення. Радянське командування, щоб продовжити наступ на Правобережній Україні, планувало оточити і ліквідувати сили супротивника в цьому районі. У свою чергу, керівництво вермахту планувало з цього плацдарму завдати удар по київському угрупованню радянських військ. Ця наступальна операція здійснювалася військами 1-го і 2-го Українських фронтів з 24 січня по 17 лютого 1944 р. Військам Червоної армії вдалось оточити і розгромити 10 німецьких дивізій. Супротивник втратив убитими і пораненими 55 тис. солдатів і офіцерів, близько 18 тис. гітлерівців потрапили в полон. На честь «нового Сталінграда», як називали Корсунь-Шевченківську операцію, Москва салютувала бійцям Українських фронтів 20 залпами з 224 знарядь.

Рівненсько-Луцька операція.

Майже водночас із Корсунь-Шевченківською операцією війська 1-го Українського фронту розпочали наступ на Рівненсько-Луцькому напрямку. Наступ радянських військ відбувався за складних умов заболоченої місцевості і бездоріжжя. Значну допомогу надали партизанські з'єднання Сабурова, Федорова, Бегми. 2 лютого 1944 р. були звільнені від окупантів Луцьк і Рівне, а в результаті подальшого наступу — Проскурів, Тернопіль, Вінниця.

Нікопольсько-Криворізька операція.

Наприкінці січня 1944 р. війська 3-го і 4-го Українських фронтів розгорнули наступ на Нікопольсько-Криворізькому напрямку. Гітлерівське командування надавало особливого значення збереженню під своїм контролем Нікополя, Кривого Рогу і прилеглих територій — районів, багатих марганцевими і залізними рудами, які гітлерівська Німеччина використовувала для своїх потреб. Війська 3-го і 4-го Українських під командуванням генералів Р. Маліновського і Ф. Толбухіна раптовими ударами прорвали оборону гітлерівців і, переслідуючи відступаючі частини вермахту, звільнили Нікополь (8 лютого) і Кривий Ріг (22 лютого).

Проскурівсько-Чернівецька операція.

Війська 1-го Українського фронту з 4 березня по 17 квітня 1944 р. здійснили Проскурівсько-Чернівецьку операцію, у результаті якої вороже угруповання було розколоте на дві частини. У ході операції були звільнені міста Проскурів, Кам'янець-Подільський, Чернівці. Радянські війська вийшли до передгір'їв Карпат.

Умансько-Ботошанська операція.

Учитель. 5 березня — 17 квітня 1944 р. війська 2-го Українського фронту розгромили 8-му німецьку армію і 26 березня 1944 р. вийшли до державного кордону СРСР, перенесли бойові дії на територію Румунії — держави-сателіта нацистської Німеччини.

Одеська операція.

Війська 3-го Українського фронту за підтримки сил Чорноморського флоту успішно здійснили Одеську операцію, у ході якої були визволені Херсон (13 березня), Миколаїв (28 березня), Одеса — (10 квітня).

Визволення Криму.

Навесні 1944 р. Ставка поставила перед військами 4-го Українського фронту, Приморської армії та Чорноморського флоту завдання розгромити військове угруповання супротивника в Криму і звільнити Кримський півострів від загарбників. Кримське угруповання супротивника

складалося із 7 німецьких і 5 румунських дивізій і нараховувало до 200 тис. солдатів і офіцерів. 8 квітня 1944 р. почалися кровопролитні бої за Крим. 11 квітня була визволена Керч, 13 квітня — Сімферополь. 5 травня розпочався штурм севастопольських укріплень ворога. Найбільш жорстокі бої розгорнулися на Сапун-горі. Після 9-годинного штурму вона вже була в руках радянських військ. 9 травня 1944 р. від загарбників був звільнений Севастополь. 12 травня Крим був повністю звільнений від німецько-фашистських військ.

Проте доля багатьох жителів Криму склалася трагічно. Кримсько-татарське населення півострова, звинувачене у співпраці з окупантами, рішенням Державного Комітету Оборони (ДКО) у травні 1944 р. було примусово виселене до Середньої Азії. У травні 1944 р. з Криму було виселено 165 тис. татар і 35,5 тис. представників інших національностей. Із загальної кількості виселених понад 80 % були жінки і діти. Близько 50 % загинули дорогою та у перші роки перебування на нових місцях проживання. Незабаром така ж доля спіткала грецьке, вірменське, а згодом і болгарське населення Криму. Лише за часів незалежності України розпочалося повернення кримських татар і представників інших народів на півострів, а витрати, пов'язані з їх поверненням й облаштуванням у Криму, лягли на плечі уряду України.

Посилання: <https://www.youtube.com/watch?v=Au75eyh01UM>

<https://www.youtube.com/watch?v=oaTfGJaORkQ>

2. Велике випробування Війна... Вона стала великим випробуванням для української науки і культури. Вона руйнувала історичне надбання народу, завдала великої шкоди історичним пам'яткам, освіті, науці, мистецтву. Зруйнований радянськими диверсантами Успенський собор Києво-Печерської лаври. Приміщення музею Шевченка у Каневі, перетворене нацистами у концтабір Руїни Запорізького міського театру. Освіта за часів окупації ведення нових предметів: Закон Божий; історія України; німецька мова. з 1942 р. – запровадження обов'язкової чотирирічної школи; в обласних центрах – платні гімназії (програма середньої школи). Свідомість про закінчення народної школи. Харків, 1943 р. В Україні почали втілюватися настанови Гітлера, відповідно до яких підкорені народи мали б стати неписьменними: «Не можна, щоб вони знали більше, ніж значення дорожніх знаків. Навчання географії може бути обмежене однією фразою: “Столиця Третього рейху — Берлін” ...Математика й подібні дисципліни взагалі не потрібні». Правда, відповідно до розпоряджень Гітлера в Рейхскомісаріаті «Україна», було дозволено т. зв. «народну» 4-класну школу, усі інші школи й класи в січні 1942 р. було закрито. На думку нацистських бонз, у школі мали б навчати лічби до 500, учити ставити власний підпис, а головне: прищеплювати покірність нацистам-колонізаторам. Навчання читання й письма вважали недоцільним. Лише завдяки діяльності українських педагогів дітям давали ґрунтовніші знання, виховували дух патріотизму. У перші місяці війни окупаційна влада закрила в Україні всі вищі навчальні заклади. Однак підготовку фахівців продовжили понад 70 евакуйованих інститутів та університетів. Окремі вищі навчальні заклади в евакуації були об'єднані. Так, наприклад, у Кзил-Орді (Казахстан) у лютому 1942 р. розпочав роботу об'єднаний Український університет, утворений із викладачів і студентів Київського та Харківського університетів. Ряд навчальних закладів продовжили функціонувати як окремі навчальні заклади. Одеський університет продовжував свою роботу у Майнорі, Байрам-Алі (Туркменія), Миколаївський кораблебудівний — у Пржевальську (Киргизія). Багато навчальних

закладів влилися як факультети до місцевих навчальних закладів. Українська наука продовжила свій розвиток в умовах евакуації. У східні регіони СРСР виїхало майже 400 академіків, член-кореспондентів і наукових співробітників. Президія АН УРСР і більшість наукових інститутів працювали в Уфі (з 1943 р. — у Москві). Свою діяльність українські наукові установи підпорядковували насамперед потребам оборонної промисловості, сільського господарства, воєнної медицини. Інститут електрозварювання АН УРСР під керівництвом Євгена Патона застосував швидкісні технології автоматичного зварювання корпусів танків на 10 танкових заводах. У Нижньому Тагілі, у Танкограді, це дало змогу організувати виробництво танків конвеєрним способом. Українські вчені підтримували виробничі зв'язки з щонайменше 300 промисловими підприємствами, російськими та казахстанськими, вони брали участь у створенні нових вибухових речовин, більш досконалих конструкцій торпед, радіолокаторів і пеленгаторів, потужніших двигунів для літаків і танків, різноманітних приладів і пристосувань, що покращували тактико-технічні можливості бойової техніки. Порятунку сотень тисяч солдатів присвятили свою роботу вчені-медики. Інститут клінічної фізіології під керівництвом академіка Олександра Богомольця створив відому сироватку для лікування ран і переломів кісток. Український інститут очних хвороб, очолений визначним хірургом-офтальмологом академіком Володимиром Філатовим, розробив метод пересадки рогівки ока. Академік Микола Страженко очолив науковий Інститут клінічної медицини, який зосередився на дезінфікуванні вогнепальних ран, запобіганні сепсису — загальному зараженню організму від гнійних ран. Інститут біохімії АН УРСР під керівництвом академіка Олександра Палладіна створив препарат для швидкого згортання крові. Українські літератори створили потужну агітаційну фронтову групу письменників. До її складу ввійшли такі відомі майстри слова, як А. Головка, С. Скляренко, А. Малишко, В. Сосюра, М. Стельмах, Л. Дмитерко та ін. 25 з них загинули смертю хоробрих. Частина українських митців опинилася на окупованій території. Вони боролися проти гітлерівців у складі радянських партизанських з'єднань та УПА, стали членами як радянського, так і оунівського

підпілля. У Києві група письменників-членів ОУН організувала Спілку українських письменників, розпочала видання альманаху української поезії «Литаври». Проте нацисти заборонили альманах, а голову спілки Олену Телігу разом з іншими членами оунівського підпілля розстріляли в Бабиному Яру 21 лютого 1942 р. Правдиву картину буднів війни змалював Павло Тичина в поемі «Похорон друга». Узагальнене бачення героїзму постає в поемі Микола Бажана «Данило Галицький». Яскравими талановитими образами наповнені цикли поезій Максима Рильського «Неопалима купина», «Мандрівка в молодість», «Слово про рідну матір», «Світова зоря», поема «Жага». Володимир Сосюра випустив у світ збірки «В годину гніву», «Під гул кровавий». Особливе враження на людей воєнного покоління справили високопатріотичний життєствердний вірш поета «Любіть Україну». З-під його пера з'явився і схвилюваний поетичний цикл «Україно моя!». Він відображав сподівання митців і народу, що із завершенням війни життя розквітне новим цвітом. Цю ілюзію посилювало дострокове звільнення з ГУТАБу окремих українських митців, уключаючи й Остапа Вишню. З усіх жанрів образотворчого мистецтва в цей період найінтенсивніше розвивається графіка — агітаційний плакат і сатиричний малюнок. Незважаючи на важкі умови, українські художники створили чимало картин та етюдів: Н. Сирота «Полонені німці» (1942); С. Кравченко «Розгром німців під Ростовом» (1942); Ю. Балановський «На дніпровських переправах» (1944); Ф. Самусєв «Під Корсунь-Шевченківським» (1944). У цей період розвивалася й українська музика. Особливо плідно продовжував працювати класик української музики Борис Лятошинський. Незважаючи на критику й навіть заборони його творів, він залишався вірним своєму покликанню та українській музиці. Перебуваючи в Саратові, створював музику на українські народні теми: «Український квінтет» (1942), «Струнний квартет № 4» (1943), сюїту на українські теми (1944) та сюїту для квартету дерев'яних духових інструментів (1944). Продовжував писати ромansi на вірші В. Сосюри, зробив обробку кількох десятків українських народних пісень. Гаслом його творчості в роки війни стало: «Мир переможе війну!» Плідно працював Юлій Мейтус — фундатор модерної української опери. У роки війни він написав оперу «Гайдамаки» за

поемою Т. Шевченка (1940-1941), Четверту і П'яту сюїти для симфонічного оркестру (1942, 1944), поему для симфонічного оркестру «Шляхами слави» (1945). Десятки театральних колективів, ансамблів і артистичних бригад у роки війни надихали своїм мистецтвом фронтовиків. З цією метою трупя Київського театру опери і балету ім. Т. Г. Шевченка організувала й відрядила на фронт 22 бригади. Загалом українські театри організували 108 концертних бригад, які поставили в польових умовах тисячі вистав і концертів, надихаючи фронтовиків на боротьбу за свободу й незалежність Батьківщини. Улітку 1943 р. видатний кіномитець ХХ століття О. Довженко завершив роботу над кіноповістю «Україна в огні». Твір відображав героїзм, мужність, жертвовність українського народу в битві проти нацизму. О. Довженко — перший в українському мистецтві наважився показати найтрагічніший період війни — її початок, відступ Червоної армії, чорну ніч німецької окупації. Одночасно зі студіями ігрового кіно продовжувала роботу Українська студія хронікальних фільмів. Працівники хронікально-документального кіно створювали своєрідний літопис боротьби з окупантами. Важливою подією стали документальні стрічки «Битва за нашу Радянську Україну», «Перемога на Правобережній Україні», створені О. Довженком. Загалом на фронті працювали 50 операторів українських кіностудій. За роки війни вони зняли 300 документальних фільмів та окремих сюжетів. На окуповану гітлерівцями територію постачали газети «Радянська Україна», «Література і мистецтво». Крім того, газети видавали й окремі партизанські загони. Так, у Вінницькій області друкували газету «Партизанська правда», у Київській — «Народний месник», «Вільна Україна». Особливого значення для окупованих територій набуло радіомовлення. Тому вже в листопаді 1941 р. розпочали роботу дві українські радіостанції ім. Т. Шевченка в Саратові та «Радянська Україна» у Москві. Вони передавали новини, транслювали агітаційні й пропагандистські передачі, музику, літературні й драматичні твори. Щоденний обсяг мовлення становив 10 год. 5 хв., а з врахуванням трансляцій українських передач іншими радіостанціями — 12 год. 30 хв.

Посилання: https://www.youtube.com/watch?v=_bhfb2TJexY

Д/з: §§39-40.